

Katarzyna Kaczyńska

**„ORAĆ ZAGON LEPSZEJ DOLI”?
Żydowskie rolnictwo w Polsce
w latach 1945–1950**

Z dziejów
Centralnego
Komitetu Żydów
w Polsce

ידיה ŻIH

Seria:

Z dziejów Centralnego Komitetu Żydów w Polsce

Redaktor serii: Andrzej Żbikowski

W serii:

Alina Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje Specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*

Andrzej Żbikowski, *Sąd Społeczny przy CKŻP. Wojenne rozliczenia społeczności żydowskiej w Polsce*

August Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*

Helena Datner, *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*

Piotr Kendziorek, *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*

Agnieszka Żółkiewska, *Zerwana przeszłość. Powojenne środowisko żydowskiej inteligencji twórczej. Pomoc materialna i organizacyjna ze strony CKŻP*

Anna M. Rosner, *Obraz społeczności Ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*

KATARZYNA KACZYŃSKA

**„ORAĆ ZAGON LEPSZEJ DOLI”?
ŻYDOWSKIE ROLNICTWO
W POLSCE
W LATACH 1945–1950**

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
Warszawa 2021

© Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa 2021
ISBN 978-83-66485-69-3

Recenzenci
Helena Datner
Andrzej Rykała

Korekta
Marta Wojas

Redaktor prowadzący
Joanna Pikuła

Indeksy
LINGVENTA

Redaktor językowy
Aleksandra Zdan

Projekt i skład
Błażej Pindor

Skład wersji elektronicznej
Michał Latusek

Dofinansowano ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
ul. Tłomackie 3/5, 00-090 Warszawa
Księgarnia internetowa: www.ksiegarnianatlomackiem.pl

Wydanie pierwsze

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

Ilustracja na okładce pochodzi z albumu *Dwa lata życia żydowskiego na Dolnym Śląsku*, k. 31, il. nr 3045 (sygn. ŻIH-ALBU-06)

Wszystkie zamieszczone w tomie ilustracje pochodzą ze zbiorów ŻIH, z albumów: *Dwa lata życia żydowskiego na Dolnym Śląsku* (sygn. ŻIH-ALBU-06), *Dwa lata osadnictwa Żydowskiego Społeczności na Dolnym Śląsku* (sygn. ŻIH-ALBU-08) oraz *Dwa lata żydowskiego osadnictwa na Dolnym Śląsku* (sygn. ŻIH-ALBU-05), i zostały wykonane w latach 1945–1947.

SPIS TREŚCI

SŁOWO OD WYDAWCY . . . 7

**SERIA WYDAWNICZA Z DZIEJÓW CENTRALNEGO
KOMITETU ŻYDÓW W POLSCE . . . 8**

WPROWADZENIE . . . 11

UWAGI OGÓLNE . . . 14

ROZDZIAŁ I

KONTEKST HISTORYCZNY

1. Rys historyczny żydowskiego osadnictwa na roli w Polsce . . . **18**
2. Instytucje żydowskiej odbudowy w latach 1945–1950 . . . **26**
3. Ideologia powojennej produktywizacji . . . **34**
4. Ramy prawne i podatkowe powojennego osadnictwa rolnego . . . **37**

ROZDZIAŁ II

PROCES OSIEDLENIA NA ROLI

1. Geografia żydowskiego rolnictwa . . . **43**
2. Początki osadnictwa — od 1945 roku do pogromu kieleckiego 1946 roku . . . **48**
3. Akcja osiedleńcza po pogromie kieleckim . . . **65**
4. Rolnictwo tymczasowe — kibuce rolne . . . **82**

ROZDZIAŁ III

PORTRET OSADNIKÓW

1. Charakterystyka: kim byli? . . . **87**
2. Sytuacja osadników: z jakimi problemami się spotykali? . . . **99**

ROZDZIAŁ IV

OSWAJANIE ROLI I DROGA DO ZAWODU ROLNIKA

1. Wkład ORT-u w rozwój rolnictwa . . . **117**
2. Stan gospodarstw i ich odbudowa . . . **126**
  - 2.1 Zabudowania i grunty . . . **127**
  - 2.2 Inwentarz . . . **133**

ROZDZIAŁ V

PROWADZENIE GOSPODARKI: SUKCESY I NIEPOWODZENIA

1. Zagospodarowywanie majątków dolnośląskich na wybranych przykładach . . . **141**
2. Studium przypadku: spółdzielnia „Wspólny Siew”, Kania, powiat stargardzki . . . **147**

ZAKOŃCZENIE . . . 161

WYKAZ SKRÓTÓW . . . 164

BIBLIOGRAFIA . . . 165

ILUSTRACJE . . . 169

SPIS TABEL . . . 177

ANEKS . . . 179

INDEKS OSÓB . . . 202

INDEKS GEOGRAFICZNY . . . 205

SŁOWO OD WYDAWCY

Oddajemy do rąk naszych Czytelników ważną pozycję na temat wciąż jeszcze w niewielkim stopniu poznanej historii żydowskiego rolnictwa w powojennej Polsce lat 1945–1950. Odradzanie się życia żydowskiego przejawiało się również w tej dziedzinie. Na powojenne żydowskie rolnictwo możemy patrzeć jak na wybór życiowy i zawodowy (nie zawsze trwały) pewnej grupy Ocalałych, w trudnym momencie ich powrotu do normalności. W tym kontekście podstawowe pytania badawcze brzmią: kim byli ci żydowscy pionierzy? Czy dokonując wyboru osiedlenia i pracy na roli, znaleźli tytułowy „zagon lepszej doli”, czyli stabilizację, zarobek i bezpieczny dom po wojennych dramatach? Jednocześnie rolnictwo było przedsięwzięciem gospodarczym, stąd nasuwa się pytanie o trudności w jego prowadzeniu, sukcesy i porażki, otrzymywane wsparcie — merytoryczne i finansowe. Krótka kariera rolnictwa żydowskiego, która wpisywała się w swoistą autonomię Żydów na „Ziemiach Odzyskanych”, została zakończona zwrotem ku kolektywizacji w polityce gospodarczej i wprowadzaniu przez rządy PZPR realnego socjalizmu.

Cieszy nas, że bazą źródłową pracy Katarzyny Kaczyńskiej są w dużej mierze materiały archiwalne Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma (zwłaszcza zasoby Centralnego Komitetu Żydów w Polsce — CKŻP i Organizacji Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej — ORT). Niniejsza publikacja stanowi kontynuację badań prowadzonych na podstawie dostępnych w Instytucie archiwaliów dotyczących aktywności mniejszości żydowskiej w okresie powojennym. Liczymy, że zainspiruje do szerszego zgłębiania tej tematyki.

Opracowania monograficzne mają wielką wartość poznawczą, ponieważ porządkują i w syntetyczny sposób przedstawiają zagadnienia, które są rozproszone w licznych, często trudno dostępnych, dokumentach źródłowych. Misja Instytutu jest realizowana przez ich upublicznianie i dziele nie się w ten sposób wiedzą o naszym zasobie.

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma dziękuje wszystkim osobom i instytucjom, które przyczyniły się do powstania tego wydawnictwa.

Monika Krawczyk
Dyrektor
Żydowskiego Instytutu Historycznego
im. Emanuela Ringelbluma

SERIA WYDAWNICZA Z DZIEJÓW CENTRALNEGO KOMITETU ŻYDÓW W POLSCE

Publikacje dotyczące najnowszych dziejów polskich Żydów coraz częściej wykraczają poza rok 1945, zamykający okres Zagłady europejskich środowisk żydowskich. Z roku na roku rośnie zainteresowanie historyków okresem powojennym i bezpośrednimi konsekwencjami Zagłady, zarówno dla uratowanych Żydów, jak i ich sąsiadów, którzy nie tylko weszli w posiadanie części pozostałego po nich majątku, lecz — co najważniejsze — zajęli ich miejsce w społecznym podziale pracy i w życiu kulturalnym oraz naukowym kraju. Mord dokonany na prawie trzech milionach obywateli polskich narodowości żydowskiej pozostawił ślady niemal we wszystkich obszarach powojennej historii Polski, mimo że zarówno nowe władze komunistyczne, jak i polskie, legalne oraz opozycyjne ugrupowania i środowiska starały się nieuniknione rozrachunki wojenne ograniczyć do minimum. Polacy odczuwali traumę wynikającą z tego, że przez długie lata rozpętanej przez nazistów antysemickiej nawałnicy byli świadkami masowej Zagłady swoich żydowskich sąsiadów. Na co dzień przypominała o tym obecność w kraju nielicznych uratowanych z pożogi wojennej więźniów gett i obozów, żydowskich partyzantów, repatriantów z głębi Rosji, osób porzucających przybraną „aryjską” tożsamość. Ludzie ci w większości mieszkali w Polsce krótko, z około ćwierć miliona Ocalałych, którzy do kraju wrócili bądź wyszli z ukrycia, w 1950 roku pozostało nie więcej niż 70 tys. osób. Władze komunistyczne starały się przyjąć Ocalałym z pomocą. Ich wsparciu zawdzięczał swoje powstanie w 1944 roku Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP), główna i podstawowa instytucja polityczna i społeczna żydowskiej wspólnoty. CKŻP działał niecałe sześć lat, zdażył jednak znacząco rozbudować swoje struktury, nawiązać kontakt z międzynarodowymi organizacjami żydowskimi, załatwić wiele naglących spraw bieżących, wypracować plany na przyszłość. W okresie swojego istnienia miał znaczący wpływ na wszystkie sfery życia społeczności żydowskiej, w najmniejszym może stopniu na płaszczyźnie religijnej. Niemal każdy Żyd przebywający choć przez krótką chwilę w powojennej Polsce utrzymywał z instytucjami skupionymi w CKŻP jakiś kontakt, najczęściej listowny bądź jako odbiorca dystrybuowanych zasiłków i darów. CKŻP pozostawił po sobie ogromną dokumentację aktową, dotyczącą wszystkich sfer żydowskiego życia codziennego. Kolejne tomy

serii monograficznej poświęconej CKŻP prezentują różne pola działalności Komitetu, przedstawiając powstałe na bogatej bazie źródłowej obszernie opisy i omówienia działalności poszczególnych jego komórek organizacyjnych. Seria będzie w miarę możliwości kontynuowana w następnych latach.

Prof. dr hab. Andrzej Żbikowski

WPROWADZENIE

Tło dla opisanego w tej pracy żydowskiego rolnictwa w latach 1945–1950 stanowią dwa historyczne momenty. W historii Żydów polskich — próba odbudowy nieodbudowywalnego, unicestwionego w czasie wojny świata. W historii politycznej, społecznej i gospodarczej Polski — powojenna odbudowa przy jednoczesnym przewrocie przedwojennego porządku. Nowy ład miał się teraz opierać na wizji państwa komunistycznego. Te dwa doświadczenia nałożyły się na siebie i zaowocowały powstaniem nowych form żydowskiej działalności, w tym form przed wojną niespotykanych lub rzadkich. Żydowskie rolnictwo było jedną z tych form.

Nowy ustrój przyniósł Żydom rzeczywiste równouprawnienie, a w omawianych latach 1945–1950 także konkretne rządowe wsparcie dla odbudowy życia ich społeczności. Żydzi, którzy przeżyli wojnę¹, a wśród nich ci, którzy zdecydowali się pozostać w Polsce², brali więc udział w dwóch odbudowach — z jednej strony, w przeciągu zaledwie kilku lat, odtworzyli żydowskie życie społeczne, polityczne, kulturalne i ekonomiczne, z oczywistych przyczyn na nieporównywalną z przedwojnem skalę. Z drugiej strony, wnosili swój wkład w budowę nowej Polski, której ustrój (na razie) był dla nich przyjaźniejszy niż porządek Drugiej Rzeczypospolitej, a także cieszył się poparciem większości z nich. Z tego powodu,

- ¹ Według szacunków badaczy, wojnę przeżyło około 13% z 3,3 mln zamieszkujących Polskę w 1939 r. Żydów, czyli ok. 425 tys. osób, z czego ok. 232 tys. na terenie Związku Radzieckiego. Po wojnie najwyższą liczebność ludność żydowska w Polsce osiągnęła tuż przed pogromem kieleckim. W ewidencji CKŻP w czerwcu 1946 r. było zarejestrowanych 236 229 osób. A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki Holokaustu*, [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 15–38. 1 VII 1946 r. CKŻP odnotował 243 926 zarejestrowanych: A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007, s. 26–27. Podawane przez CKŻP liczby należy traktować jako przybliżone. Wskazywały, ilu Żydów jest zarejestrowanych w komitetach żydowskich, a nie ilu faktycznie przebywa w Polsce. Z jednej strony nie wszyscy Żydzi zgłoszili się do komitetów; z drugiej strony osoby emigrujące bądź zmieniające miejsce pobytu w Polsce nie zawsze się wyrejestrowywały i były wtedy liczone wielokrotnie. Występowały przypadki, kiedy w celu otrzymania pomocy materialnej rejestrowano w komitetach współmałżonków nieżydowskiego pochodzenia.
- ² Wielu Żydów opuszczało Polskę, miejsce zagłady ich bliskich i miejsce zniszczenia bądź zagrabienia śladów ich bytu. Emigracja nasiliła się po pogromie kieleckim z 4 VII 1946 r. W kwietniu 1947 r., w związku z akcją macową, komitety żydowskie zarejestrowały już tylko 93 978 osób. AAN PZPR, Sekretariat 295/VII-149, za: *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*, oprac. A. Cała, H. Datner-Śpiewak, Warszawa 1997, s. 197–198. Również nie wszyscy pozostali w Polsce po pogromie Żydzi wzięli swoją przyszłość z krajem. Część wyjechała w kolejnych latach, m.in. w ramach kolejnej fali legalnej emigracji między wrześniem 1949 a lutym 1951 r.

w dużej mierze, byli oni pionierami zagospodarowywującymi nowo przyłączone do Polski ziemie.

Bieg historii uczynił z Żydów rozbitków — większość z tych, którzy ocalili, straciła w czasie wojny wszystko lub prawie wszystko, a teraz stała przed wyzwaniem trzeciej odbudowy — swojego życia osobistego, zawodowego, rodzinnego. Ta trzecia odbudowa wymagała zdefiniowania nowego miejsca zamieszkania, próby zakorzenienia się, znalezienia nowego zajęcia czy miejsca pracy. Duża część Ocalałych, zwłaszcza po fali repatriacji ze Związku Radzieckiego, osiadła na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych³. Tutaj podejmowali pracę lub naukę. Najliczniej w pierwszych powojennych latach Żydzi byli reprezentowani w spółdzielczym i prywatnym sektorze produkcji i usług oraz w administracjach — państwowej i samorządowej, w urzędach, a także w instytucjach żydowskich. W mniejszym stopniu zatrudniali się w przemyśle państwowym.

W trudnych powojennych warunkach, najczęściej bez wiedzy i praktyki rolniczej, mała grupa Żydów osiadła na roli, podejmując pionierski trud przywracania do użyteczności gruntów ugorowanych oraz obsiewania i zbioru plonów, tam gdzie stan gleby na to pozwalał. Likwidowali wojenne spustoszenia, ucząc się jednocześnie nowego zawodu. Wszędzie powojenne warunki pracy w zniszczonym kraju były ciężkie, ale Żydzi osiedleni na roli musieli pokonać nie tylko trudy materialne, lecz także bariery psychiczne, z czym wiązało się funkcjonowanie w innej kulturze środowiska wiejskiego.

Na Dolnym Śląsku Żydzi mieli wypełniać szlachetną funkcję żywiciela tamtejszej społeczności żydowskiej i dzięki swoim uprawom i hodowlom poprawić aprowizację na tym terenie. Jak i we wcześniejszych wiekach, stanowili mniejszościową grupę zawodową wśród Żydów. Dla nielicznych Żydów był to powrót do pierwotnego zawodu, dla niektórych miał to być nowy sposób na życie, dla innych — tylko odpowiedź na doraźne potrzeby bytowe. Wszyscy wcielali (nienowcy) ideał Żyda rolnika, do którego zwracał się wiek wcześniej żydowski poeta Aleksander Kraushar⁴:

- 3 Termin „Ziemie Odzyskane” jest używany zgodnie z ówczesnym nazewnictwem (np. od lutego 1945 r. do stycznia 1949 r. istniało Ministerstwo Ziem Odzyskanych). Inaczej: Ziemie Zachodnie i Północne, Ziemie Nowe, Ziemie Uzyskane. W takim samym kontekście w pracy jest stosowany termin „Ziemie Dawne”, w stosunku do terenów, które do 1939 r. i po 1945 r. należały do Polski. Dalej w pracy te pojęcia, dla ułatwienia odbioru, będą używane bez skrótów „tzw.” i cudzołowno.
- 4 Aleksander Kraushar (1842–1931) — historyk, poeta, tłumacz, prawnik, zwolennik asymilacji.

Błysła jutrznia na tle nieba,
Więc do pługą wziąć się trzeba,
                    Ziemi orać łan;
Orać zagon lepszej doli,
Bo tej pracy koło roli
                    Błogosławi Pan⁵.

Dlaczego wybrali tę niełatwą drogę odbudowy swojego życia? Jak sobie radzili? I czy ten wybór pozwolił im zaorać „zagon lepszej doli”? Niniejsza praca stanowi próbę udzielenia odpowiedzi na te pytania.

5 A. Kraushar, *Pieśń Żyda rolnika*, [w:] *Literatura polsko-żydowska 1861–1918. Antologia*, red. Z. Kołodziejaska-Smagała, M. Antosik-Piela, Kraków 2017, s. 11–12. Wiersz ukazał się po raz pierwszy w „Jutrzence” w 1861 r.

UWAGI OGÓLNE

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie osadnictwa żydowskiego i pracy Żydów na roli w pierwszych latach powojennych w Polsce. Analizowane są przebieg i formy osiedlenia na roli; społeczność osadników, ich zmagania w dotąd nieznanym większości z nich zawodzie, jak również osiągnięte rezultaty.

Zakres chronologiczny stanowią lata 1944–1950.

Powrót pierwszych Żydów z ukrycia, obozów, następnie pierwszych żołnierzy i repatriantów na wyzwalone tereny, rozpoczął osadnictwo żydowskie na roli, w tym okresie głównie na Dolnym Śląsku. Cezura końcowa jest wyznaczona przez wydarzenia polityczne, które rozwijały się od 1948 roku, a osiągnęły apogeum w 1950 roku. W zakresie rolnictwa nastąpiła zmiana polityki rolnej w kierunku kolektywizacji¹, a w polityce żydowskiej, w ślad za stalinowskim antysemityzmem, koniec względnej autonomii mniejszości żydowskiej. Stopniowo władzę w instytucjach żydowskich przejęli komuniści, a od końca 1949 roku żydowskie instytucje były upaństwowiane lub likwidowane².

Żydowskim rolnictwem określa się takie podmioty gospodarki narodowej, jak gospodarstwa indywidualne i prowadzone przez współników oraz spółdzielnie parcelacyjno-osadnicze i produkcyjne, które zakładali i prowadzili żydowscy osadnicy, niemalże wyłącznie na Dolnym Śląsku i Pomorzu Zachodnim. Na drugim planie wspomniane są kibuce rolnicze, zakładane przez organizacje syjonistyczne w celu przygotowania chaluców do wyjazdu i pracy w Erec Israel³. Ze względu na swoją misję były one raczej ośrodkami szkoleniowymi niż rolniczymi jednostkami ekonomicznymi, a pracujący w nich chaluce nie wiązali swojej przyszłości z pracą na roli w Polsce. Było to więc rolnictwo przejściowe i tymczasowe — dalekosiężne plany wiązano z zupełnie inną ziemią. Ponieważ ruch syjonistyczny nie jest w centrum uwagi tej pracy, kibuce rolnicze, jako nieoddzielna część syjonistycznego projektu, nie stanowią przedmiotu szczegółowej analizy, lecz są przywoływane na marginesie głównego nurtu — rolnictwa indywidualnego i spółdzielczego istniejącego pod auspicjami Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (CKŻP).

- 1 Od przemówienia Hilarego Minca w lipcu 1948 r. na plenum KC PPR po Ustawę z 21 lipca 1950 r. o planie 6-letnim.
- 2 CKŻP w listopadzie 1949 r. (a 29 X 1950 r. został połączony z Żydowskim Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym), Joint w styczniu 1950 r., ORT w listopadzie 1950 r., upaństwowienie szkolnictwa od roku szkolnego 1949–1950.
- 3 Erec Israel — hebr. Ziemia Izraela.

Pojęcia „Żyd” i „żydowski” opierają się na samookreśleniu osób, co w omawianym okresie przejawiało się między innymi poprzez rejestrację w komitetach żydowskich, przynależność do organizacji żydowskich i korzystanie z ich pomocy. Badanie osób spoza tego kręgu, ze względu na trudność w identyfikacji i ich rozproszenie, nie wchodzi w zakres tej pracy.

Żydowskie osadnictwo na roli w okresie powojennym, zapewne ze względu na swój nieznaczący zasięg, nie stanowiło dotychczas przedmiotu szerszych badań historycznych. Zostaje wspomniane, jako część procesu produktywizacji Żydów lub jako część procesu zasiedlania Ziemi Odzyskanych, w pracach Szyi Bronsztejn, Andrzeja Rykała, Izraela Białostockiego czy Bożeny Szaynok. Andrzej Rykała poświęcił żydowskiemu powojennemu rolnictwu artykuł *„Produktywizacja” Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej na przykładzie działalności rolniczej*, w którym docenia zasługi procesu produktywizacji, w tym jednego z jego przejawów – rolnictwa, dla „zaspokojenia podstawowych potrzeb ekonomicznych Ocalałych”⁴. Jednakże sama produktywizacja, zakończona już w 1950 roku, nie dokonała „znaczącego przewarstwowienia”. W artykule autor podaje dane statystyczne, które ukazały się również w jego wcześniejszej pracy *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*⁵. Szyja Bronsztejn (*Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*) i Bożena Szaynok (*Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*) badają powojenne dzieje Żydów na Dolnym Śląsku. Ich prace nie koncentrują się na rolnictwie, a podstawowe dane statystyczne oraz ogólne informacje na ten temat pojawiają się w ich badaniach na marginesie opisu innych procesów. Badaczami osadnictwa dolnośląskiego, również ze wzmiankami o obejmowaniu gospodarstw rolnych, byli także Dorota Sula oraz Jan Misztal. Jedną z ostatnich publikacji jest artykuł Marka Szajdy *Żydzi na roli? Studium produktywizacji ludności żydowskiej na przykładzie Dzierżoniowa w latach 1945–1946*, który, zgodnie z zapowiedzią w tytule, skupia się na początkach osadnictwa rolnego w powiecie dzierżoniowskim w latach 1945–1946. O rolnictwie bardzo zwięźle, ale entuzjastycznie, pisał w 1947 roku Jakub Egit, przewodniczący Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego (WKŻ) w województwie wrocławskim, w swojej książce *Cu a naje lebn* [W stronę nowego życia], podsumowującej dwa pierwsze powojenne

4 A. Rykała, „Produktywizacja” Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej na przykładzie działalności rolniczej, *Prace i Studia Geograficzne*, 1, 2016, t. 61, z. 1, s. 162.

5 Te i inne przytoczone opracowania zob. bibliografia.

lata żydowskiego życia w regionie: „[rolnictwo] jeszcze bardziej wyróżnia społeczne oblicze naszego jiszuwu”⁶.

Badanie żydowskiego rolnictwa w Polsce w latach 1945–1950 nasuwa kilka podstawowych pytań: czy działalność rolnicza w tych latach pozwoliła żydowskim osadnikom „zorać zagon lepszej doli”? Czy po wojennych cierpieniach i tułaczkach rolnictwo zapewniło im stałą, bezpieczną przysiań, zarobek i satysfakcję z wykonywanej pracy? Te pierwsze pytania pociągają za sobą bardziej konkretne zagadnienia: czym kierowali się Żydzi osiadający po wojnie na roli? Jaki był przebieg ich osiedlenia i gospodarzenia na ziemi? Z jakimi wyzwaniem się mierzyli i jak sobie z nimi radzili? Czy mogli liczyć na wsparcie? A jeśli tak, to czyje? Jakie osiągnęli rezultaty?

Ważnymi źródłami w poszukiwaniach odpowiedzi na te pytania były kwerenda archiwalna i analiza zachowanych dokumentów. W Żydowskim Instytucie Historycznym znajdują się zespoły archiwalne instytucji żydowskich: CKŻP Wydziałów Produktywizacji, Organizacji i Kontroli, Ewidencji i Statystyki oraz Organizacji Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej w Polsce (ORT), które były bezpośrednio zaangażowane w produktywizację Żydów, w tym tworzenie i organizację żydowskiego rolnictwa. W Archiwum Akt Nowych wiele informacji dostarczyły zespoły archiwalne urzędów państwowych zajmujących się sprawami żydowskimi, jak Biuro Komisarza Rządu dla spraw Produktywizacji Ludności Żydowskiej, które wspomagało aktywizację zawodową Żydów. Część akt Komisarza Wojewódzkiego ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej na województwo szczecińskie jest przechowywana i udostępniana przez Archiwum Państwowe w Szczecinie, w zespole Urzędu Wojewódzkiego. W Archiwum Akt Nowych pomocne okazały się także sprawozdania terenowe Wydziału Organizacyjnego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej (KC PPR) odzwierciedlające ogólną sytuację w terenie w latach powojennych, w tym stosunek ludności polskiej do osadników żydowskich; dokumenty Ministerstwa Ziemi Odzyskanych oraz Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, bogate w informacje o akcji przesiedleńczej, uwagi korespondentów terenowych, akty prawne regulujące kwestie przydziału gospodarstw. Zasób Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolny Śląsk z Oddziału Archiwum Państwowego we Wrocławiu przybliżył sytuację tego regionu i działalność lokalnych komitetów żydowskich. Archiwum Zakładowe Starosty Powiatowego w Dzierżoniowie udostępniło informacje dotyczące aktów osiedleńczych powiatu, w tym o losach gospodarstw

6 J. Egit, *Cu a naje lebn*, Wrocław 1947, s. 51. Tłumaczenie własne.

w latach 1948–1951. Instytut Zachodni w Poznaniu udostępnił pamiętniki osadników na Ziemiach Odzyskanych, w których pojawiają się relacje związane z osiedleniem Żydów na roli.

Dodatkowych informacji dostarczyła lektura ówczesnej prasy oraz wspomnień osób, które w różnym charakterze (jako bezpośrednio zaangażowani uczestnicy wydarzeń, przedstawiciele żydowskiej emigracji – dziennikarze czy działacze organizacji społecznych) wspominali o żydowskim rolnictwie⁷.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym przypomniana została historia żydowskiego rolnictwa do II wojny światowej, a także kontekst historyczny, w jakim rozwijało się ono po wojnie: zaangażowane instytucje, ideologia produktywizacji, w którą wpisywało się osadnictwo rolne, podstawy prawne obowiązujące w polskim rolnictwie po 1945 roku oraz sytuacja na wsi tuż po wojnie. Drugi rozdział przedstawia sam proces osiedlenia na roli, z podziałem na okres przed pogromem kieleckim w lipcu 1946 roku i po nim. Pogrom kielecki stanowił pewną cezurę i rozdzielał okres przyrostu liczby osadników rolnych od ich znaczącego spadku. Kolejny rozdział jest poświęcony samym osadnikom – temu, kim byli, w jakich warunkach żyli i z jakimi trudnościami przychodziło im się mierzyć. Czwarta część pracy przedstawia żmudną drogę osadników: od osiedlenia przez zdobycie kwalifikacji rolniczych po zagospodarowanie przydzielonej ziemi. Przedstawiona została działalność ORT-u, który wziął na siebie przekwalifikowanie zawodowe osadników. W ostatnim, piątym rozdziale zostały omówione wyniki pracy zarówno gospodarstw indywidualnych, jak i spółdzielni. W celu bardziej szczegółowego zobrazowania problematyki przeprowadzone zostało studium przypadku spółdzielni parcelacyjno-osadniczej „Wspólny Siew” w Kani w województwie szczecińskim. Poruszono także kwestie celebracji sukcesów i ich nagłośnienia w ówczesnych przekazach medialnych i propagandowych. Całość zamyka podsumowanie badań.

* * *

Pragnę serdecznie podziękować dr. hab. Augustowi Grabskiemu oraz recenzentom – dr Helenie Datner i prof. dr. hab. Andrzejowi Rykale za komentarze, cenne wskazówki i sugestie, które wzbogaciły tę pracę.

7 O rolnictwie wspominają m.in. J. Egit, *op. cit.*; J. Tenenbaum, *In Search of a Lost People. The Old and New Poland*, New York 1948; S.L. Shneiderman, *Between Fear and Hope* (wydanie oryginalne w jidysz: *Cwiszn szrek un hofenung. A rajze iber dem najem Pojln*, Buenos Aires 1947); J. Pat, *Ashes and Fire*, New York 1947 (wydanie oryginalne w jidysz J. Pat, *Asz un fajer iber di churwes fun Pojln*, New York 1946).

ROZDZIAŁ I

KONTEKST HISTORYCZNY

Omówienie powojennego żydowskiego rolnictwa wymaga zarysowania szerszego tła historycznego, które miało wpływ na opisywane procesy i wydarzenia. Z jednej strony istotne jest zrozumienie problematyki specyficznie żydowskiej – historii i tradycji rolniczej Żydów polskich na przestrzeni wieków, a także rzeczywistości tużpowojennej – sytuacji ludności żydowskiej i perspektyw odbudowy jej społeczności w pierwszych latach po wojnie. Z drugiej strony ważne są warunki, w jakich funkcjonowało rolnictwo polskie w tym czasie. Rolnicy działali w nowych realiach, na które składała się przede wszystkim reforma rolna, a także konieczność podniesienia wsi z wojennych zniszczeń i związane z tym trudności w prowadzeniu gospodarki.

1. RYS HISTORYCZNY ŻYDOWSKIEGO OSADNICTWA NA ROLI W POLSCE

Uprawa roli nigdy nie była zajęciem popularnym wśród ludności żydowskiej. Rolnicy należeli do wyjątków wśród osób zawodowo zaangażowanych głównie w handel, rzemiosło i, od XIX wieku, w przemysł. Badacze najczęściej wskazują, że była to konsekwencja wielowiekowego rugowania Żydów z roli. I. Borszstejn stwierdzał w 1935 roku: „Zmienny udział rolnictwa w żydowskim życiu gospodarczym jest jaskrawym przykładem tego, jak dalece struktura ekonomiczna Żydów zależna była po wsze czasy od ich położenia prawnego”¹.

Pomijając kwestie ustawodawstwa i jego bezsprzecznego wpływu na strukturę ekonomiczno-społeczną, niektórzy badacze szukają korzeni nieobecności Żydów w rolnictwie jeszcze w starożytności. Przyczyną jest według nich ewolucja judaizmu i wprowadzenie publicznego czytania Tory, co wymagało od Żydów znajomości piśmiennictwa. Religijny nakaz kształcenia chłopców, a co za tym idzie wczesna powszechność podstawowej edukacji wśród Żydów, spowodował, że większość męskiej społeczności żydowskiej już około V wieku umiała czytać i pisać. „Wymóg edukacyjny

1 I. Borszstejn, *Stan rolnictwa żydowskiego w województwie stanisławowskim*, „Zagadnienia Gospodarcze”, 1, 1935, z. 1–2, s. 66.

ustanowiony przez judaizm mógł przetrwać tylko wtedy, gdy Żydzi mogli znaleźć wysokie zwroty z inwestycji w edukację², a takie zwroty znajdowali od VIII wieku, najpierw na rozwijającym handel i miasta muzułmańskim Bliskim Wschodzie, a potem i w innych miejscach diaspory, w zajęciach bardziej intratnych, gdyż wymagających wykształcenia, takich jak handel, rzemiosło czy bankowość³.

Wymienione dziedziny gospodarki były także domeną Żydów w Polsce, chociaż nie we wszystkich czasach okazały się intratnymi zajęciami. W okresie niemalże całego średniowiecza Żydzi w Polsce posiadali swobodę działalności gospodarczej i występowali wśród nich właściciele ziemscy, aczkolwiek już na mocy przywileju kaliskiego nadanego przez księcia Bolesława Pobożnego z 1264 roku dla Wielkopolski udzielanie kredytów pod zastaw nieruchomości było zabronione — „nie wolno jest Żydom wypożyczać pieniędzy na dobra nieruchome”⁴. Król Kazimierz Wielki rozszerzył przywileje kaliskie i zezwolił zarówno naarendę, jak i na zastaw ziemi, a także, w przypadku nieuregulowania wierzytelności, do przejścia zastawionej ziemi na własność kredytodawcy — Żyda:

A gdyby zdarzyło się, że który ziemianin nasz, któregooby dobra dziedziczne trzymał żyd podług prawnej intromissyi, podług dawnego zwyczaju ziemskiego tych dóbr nie wykupił, stanowimy, że po upływie trzech lat następnych będzie mógł sam żyd te dobra sprzedać lub na swój dobrowolny użytek obrócić [...]”⁵.

W wyniku protestów szlachty, która występowała przeciwko przejmowaniu zadłużonych majątków przez żydowskich pożyczkodawców, Władysław Jagiełło w 1423 roku w statucie wareckim wydał ponowny zakaz udzielania pożyczek pod zastawy nieruchome.

Tak więc od końca średniowiecza Żydzi nie mieli prawa nabywać ziemi na własność, ani posiadać jej z tytułu wierzytelności. Posiadanie ziemi na własność i obrót nią stały się wyłącznym prawem szlachty. Ograniczenia prawne, a także tradycja, skierowały ludność żydowską do zajęć miejskich, w pierwszym rzędzie do rzemiosła i handlu. Nie oznacza to jednak,

2 M. Botticini, Z. Eckstein, *From Farmers to Merchants, Conversions and Diaspora: Human Capital and Jewish History*, „Journal of the European Economic Association”, 5, 2007, nr 5, s. 885–926. „Journal of the European Economic Association” 2007, t. 5, nr 5, s. 885–926. Tłumaczenie własne.

3 Szerzej na ten temat: M. Botticini, Z. Eckstein, *Garstka wybranych. Jak edukacja ukształtowała dzieje Żydów 70–1492*, Kraków 2014.

4 L. Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie pod względem Żydów*, Kraków 1867, s. 10.

5 *Ibidem*, s. 25. Pisownia oryginalna.

że nie istniało osadnictwo wiejskie. W XVIII wieku na wsiach mieszkało 25% ludności żydowskiej⁶. Pomimo formalnego zakazu dzierżawy majątków ziemskich przez Żydów, byli oni zarządcami, a rzadziej arendarzami, latyfundiów magnackich, folwarków szlacheckich oraz królewskich⁷, pośredniczyli w handlu zbożem czy drewnem. Na wsiach rozwinęli przede wszystkim aktywność ekonomiczną w postaci arendy gospodarstw przetwórczych (gorzelnie, browary, młyny czy tartaki) i karczmi⁸. Jakub Goldberg ocenia, że takąarendą trudnił się w XVIII wieku co czwarty polski Żyd. Hanna Węgrzynek, pisząc o zajęciach rolniczych Żydów Rzeczypospolitej na przestrzeni wieków XVI–XVIII, precyzuje, że praca karczmarza wykraczała daleko poza utrzymywanie samej karczmy. Arenda karczemna dotyczyła też prawa propinacji, a zboże i chmiel dla produkcji trunków karczmarz często uprawiał na ziemi, którą arendował wraz z karczmą, gorzelnią, browarem czy młynem. Zarządzał więc całą gospodarką rolną⁹.

Żydzi zdominowali arendę propinacji (dzierżawili około 85% karczmi na przełomie XVIII i XIX wieku¹⁰); dla szlachty byli idealnymi kandydatami na arendatorów – z jednej strony piśmienni, przedsiębiorczy i na ogół stroniący od alkoholu. Z drugiej strony szeroko rozpowszechniona obecność karczmarza Żyda przyczyniła się do budowy negatywnego stereotypu, który głosił, że Żydzi są odpowiedzialni za pijaństwo chłopów.

Przełom XVIII i XIX wieku przyniósł dyskusje na temat położenia Żydów, jak również myśl o przyciągnięciu Żydów do pracy na roli, co proponował między innymi Tadeusz Czacki w *Rozprawie o Żydach*. Jak pisze Marcin Wodziński, skierowanie Żydów do rolnictwa było przez ówczesnych reformatorów postrzegane jako panaceum na bolączki społeczne, na żydowski separatyzm, a także sposób na pobudzenie rozwoju ekonomicznego kraju¹¹. W roku 1775 na podstawie uchwały sejmowej Żydzi otrzymali prawo do osiedlania się na dotychczasowych ugorach, co jednak nie przyczyniło się do rozwoju żydowskiego osadnictwa. Żydzi nie mieli doświadczenia w pracy na roli, a zapewne również chęci, aby podjąć się przysposobiania

6 J. Goldberg, *Władza dominialna Żydów – arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1981, nr 1/2, s. 190.

7 *Ibidem*.

8 *Ibidem*, a także A. Podraza, *Żydzi i wieś w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, Wrocław 1991, s. 237–256.

9 H. Węgrzynek, *Zajęcia rolnicze Żydów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Małżeństwo z rozsądku? Żydzi w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Michałowska-Mycielska, M. Wodziński, Wrocław 2007, s. 95–98.

10 G. Dynner, *Yankel's Tavern. Jews, Liquor and Life in the Kingdom of Poland*, Oxford 2014, s. 10.

11 M. Wodziński, *Clerks, Jews and Farmers: Projects of Jewish Agricultural Settlement in Poland*, „Jewish History”, 21, 2007, nr 3–4, s. 279–303.

do użytku niezdatnych gruntów, w dodatku bez perspektywy na otrzymanie prawa własności do nich. Położenie prawne chłopów pod koniec XVIII wieku (poddanie osobiste), stosunki na wsi pańszczyźnianej (zależność sądowa od pana w dobrach prywatnych, obowiązek odrabiania pańszczyzny, ograniczone prawo wyścia) powodowały, że uprawa roli nie uchodziła wśród Żydów za atrakcyjne zajęcie, nawet jeśli poddaństwo bezpośrednio ich nie dotyczyło.

Lata Sejmu Czteroletniego również były okazją do debat na temat przyszłości Żydów Rzeczypospolitej i o sposobie uformowania ich w „pożytecznych krajowi obywateli”¹². Światlejsi reformatorzy zdawali sobie sprawę z ograniczeń prawnych i zapytywali:

Prawa nasze Żydom bronią dziedzictwa gruntów. Cóż więc dla ich pozostaje na roli? Oto być chłopami, pracować komuś, ale nie sobie. Do tego zaś, że nigdy nie przyjdzie, przekonywa rozum, i uczy doświadczenie. Znał i widział Żyd, że go rola nie uszczęśliwi, poszedł do miast i miasteczek [...]”¹³.

O ile dla oświeceniowych, liberalnych zwolenników reform pozostających pod wpływem fizjokratów, dostęp do uprawy roli miał być pozytywnym programem ekonomiczno-społecznym dla Żydów, ponieważ „uprawiać rolę, jest to bez wątpienia najszlachetniejsza praca”¹⁴, o tyle według antysemitów tej epoki Żydzi, „w szczególności i powszechności szkodliwi”¹⁵, powinni być „skazani” na najcięższe prace — karczowanie, osuszanie bagien, wyręby:

Resztę zaś wszystkich Żydów na same rolniki
Obrócić w miejsca puste i na rzemieślniki
Wszelkiego gatunku. Niech ciężko pracują,
Niech robią rumowiska, niech wioski budują,
Niechaj miejsca wodniste ręką osuszają,
Niech chrapy niedostępne na grunt obracają [...]”¹⁶.

12 M. Butrymowicz, *Sposób uformowania Żydów polskich w pożytecznych krajowi obywateli*, Warszawa 1917. Jest to przedruk broszury bezimiennego autora z lat 1782 i 1785, którą Mateusz Butrymowicz opatrzył komentarzami i wydał w 1789 r. Autor wyjaśniał ułomne położenie Żydów nakładanymi na nich ograniczeniami i postulował reformy idące w kierunku asymilacji.

13 *Ibidem*, s. 9.

14 *Ibidem*.

15 Cytat za: S. Łastik, *Z dziejów Oświecenia żydowskiego*, Warszawa 1961, s. 88. Autor przytacza, za Majerem Bałabanem, fragment pamfletu z 1790 r. Autor pamfletu jest anonimowy.

16 *Ibidem*.

Deбаты okresu Sejmu Czteroletniego na temat położenia Żydów zaowocowały projektem *Urządzenia ludu żydowskiego w całym narodzie polskim*¹⁷, który powtórzył zakaz zakupu ziemi przez Żydów i dopuszczał tylko jej dzierżawę, w tym wieczystą. Echa poglądów, według których Żydzi powinni sami wyrwać naturze ziemię, którą mieliby uprawiać, pojawiają się w *Urządzeniu* w postaci ulg podatkowych dla Żydów podejmujących się tej ciężkiej pracy¹⁸. Projekt nie zdążył przejść drogi legislacyjnej przed zakończeniem prac Sejmu i nie został uchwalony. Pomimo konieczności uregulowania statusu mniejszości żydowskiej, Konstytucja 3 Maja ani jej rozszerzenia nie przyniosły więc oczekiwanej zmiany.

Po rozbiorach Polski ustawodawstwo wszystkich krajów zaborczych pozwalało osiedlać się na wsi tylko Żydom zajmującym się rolnictwem. Szybnarstwo, postrzegane przez władze jako źródło chłopskiego pijaństwa, zostało zabronione, ale zakaz był często omijany. W Rosji w 1804 roku Aleksander I przyjął *Statut o urządzeniu Żydów [Położenie dla Jewriejew*¹⁹], na mocy którego Żydzi w Rosji musieli zapisać się do jednego z czterech stanów: kupców, fabrykantów i rzemieślników, mieszczan lub rolników. Tylko rolnicy mieli prawo pozostania na wsi; pozostali Żydzi wiejscy mieli przenieść się do miast i miasteczek²⁰.

Ponieważ władze rosyjskie dążyły do zagospodarowania słabo zaludnionych terenów Noworosji, a jednocześnie uważały zajęcia rolnicze za zbawienne dla „nieproduktywnej”, zubożałej ludności żydowskiej, żydowskie osadnictwo rolne zyskało więcej niż przyzwolenie władz — otrzymało aktywne wsparcie. Została zainicjowana akcja kolonizacyjna: w określonych guberniach²¹ Żydzi mogli brać ziemię w dzierżawę i nabywać na własność, a na zagospodarowywanie się otrzymywali pożyczki, byli także zwalniani z podatków — nawet na 10 lat na ziemiach państwowych. Przyznawano

- 17 Projekt opracowany przez Deputację do rozstrzygnięcia projektu reformy Żydów, specjalnie powołaną w tym celu 19 VI 1790 r. Tekst *Urządzenia*, [w:] W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897, s. 431–446.
- 18 Ulga miała polegać na zwolnieniu na 10 lat ze wszelkich podatków. Tacy Żydzi rzeczywiście się znaleźli i w I poł. XIX w. w Królestwie Polskim powstało kilka żydowskich kolonii rolniczych „na porębach leśnych”.
- 19 *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii. Sobranije Pierwoje*: s 1649 po 12.12.1825; SPb [Sankt Petersburg] 1830, *Pelen zbiór praw Cesarstwa Rosyjskiego z lat 1649–1825*, Sankt Petresburg 1832, s. 731–737.
- 20 Ze wsi miało być usuniętych ok. 60 tys. Żydów. Po pierwszych rugach stało się oczywiste, że wypędzani ze wsi Żydzi nie mają możliwości znalezienia innego miejsca zamieszkania, a w przeludnionych miasteczkach nie znajdują nowej pracy. Carski ukaz z 29 XII 1808 r. cofnął zakaz zamieszkania na wsi.
- 21 Gubernie litewska, białoruska, małopruska, kijowska, mińska, wołyńska, podolska, astrachańska, kaukaska, jekaterinosławska, chersońska i taurydzka.

im wolność osobistą, a po wprowadzeniu obowiązku służby wojskowej w 1827 roku, w zależności od wielkości kolonii, zwalniano ich z powinności wojskowej na 25–50 lat. Do 1848 roku państwową ziemię wydzielano kolonistom tylko w stepach Noworosji, zgodnie z polityką carską skierowaną na oswajanie tych ziem. Kolonizacja guberni południowych, dalekich od miejsca dotychczasowego zamieszkania Żydów, skupionych na byłych ziemiach Rzeczypospolitej, nie cieszyła się wielkim powodzeniem — przykładowo do 1810 roku do guberni chersońskiej przesiedliło się 600 rodzin, a w latach 1822–1823 jeszcze 443²².

Kolejne próby akcji kolonizacyjnych, które obejmowały również gubernie zachodnie, były podejmowane w połowie wieku przez Mikołaja I. Wysiłki te i nakłady finansowe nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Do 1858 roku w dziewięciu zachodnich guberniach w koloniach osiadło 2358 rodzin²³. Podobnie jak w przypadku kolonistów na południu Rosji, osiedleńcy w guberniach zachodnich pochodzili z najuboższych warstw, często decydowali się na wybór zawodu rolnika nie ze względu na chęć pracy na roli, lecz w celu uniknięcia poboru do wojska. Również wsparcie państwa okazywało się niewystarczające, a od połowy XIX wieku zaniechano go. Pod koniec XIX wieku w zachodnich guberniach Cesarstwa istniało 248 osiedli żydowskich, zamieszkanych przez 4958 rodzin (30 659 osób), z których 84% było rolnikami. Rolnicy stanowili 1,1% ogółu żydowskiej ludności tamtych regionów²⁴.

W roku 1882, po zamachu na Aleksandra II, w Cesarstwie zostały wprowadzone prawa majowe, które ponownie zakazały Żydom osadnictwa na wsi, ale robiły wyjątek dla żydowskich kolonii rolniczych. Kolonie te przetrwały do I wojny światowej, a większość i samą wojnę.

Próby kolonizacji były także podejmowane w zaborze austriackim w Galicji, bez znaczących sukcesów: w Galicji w 1840 roku 440 rodzin żyło z rolnictwa²⁵. Również w Królestwie Polskim Żydzi mogli osiadać na ziemi tylko w charakterze rolników. Postanowienie księcia namiestnika z 1823 roku zezwalało na osiedlenie, pod pewnymi warunkami, w dobrach prywatnych, a także „na gruntach ornych w dobrach rządowych i duchownych, które od miejscowej potrzeby folwarków, lub też od lepszego uposażenia włościan, okażą się zbywającymi; na pustkach włościan, tudzież w zaroślach lub

22 S. Salit, *Kolonia Izaaka*, Warszawa 1934, s. 9.

23 *Ibidem*, s. 21.

24 *Ibidem*, s. 28.

25 J. Tomaszewski, *Żydzi w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2016, s. 303.

lasach od leśnictw odłączonych [...]”²⁶. Propozycja karczowania lasów była dla Żydów wiejskich mało interesująca i mimo że ich główne zajęcie – produkcja i szynkowanie trunków – zostało zabronione, Żydzi rzadko decydowali się na objęcie gospodarstw rolnych na takich warunkach. Do 1862 roku, kiedy wydano ukaz o równouprawnieniu, nie mieli prawa nabywać gruntów na własność ani ich dzierżawić; takie prawo nabywali Żydzi wyłącznie na podstawie indywidualnych pozwoleń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego i miały one charakter przywileju osobistego. Zakaz ten bywał obchodzony, przykładowo Żydzi nabywali dobra przez podstawionych kupców chrześcijańskich, którzy przyznawali im długi hipoteczne odpowiedniej wartości²⁷.

W połowie XIX wieku Królestwo Polskie liczyło około 30 tysięcy żydowskich osadników rolnych, włączając członków rodzin; jednak połowa z nich dorabiała, pracując w innych gospodarstwach bądź trudniąc się rzemiosłem²⁸. Istniało około 50–60 rolniczych kolonii żydowskich, których liczba wzrastała – przed II wojną do 80²⁹. Kolonie liczyły średnio po kilka–kilkanaście gospodarstw. Oczywiście oprócz nich istniały gospodarstwa żydowskie we wsiach chrześcijańskich. Łącznie żydowska ludność rolnicza stanowiła w 1848 roku 0,9% rolniczej ludności Królestwa Polskiego³⁰. Choć była ograniczona liczebnie, osiągała wyraźne sukcesy. Żydowskie gospodarstwa często zbierały plony wyższe niż chłopskie, niemieckie, a niekiedy nawet i folwarczne. Rolnicy mogli liczyć na wsparcie finansowe bogatszych Żydów, ale „najważniejszymi czynnikami podnoszenia kultury rolnej była wielka pracowitość, oszczędność, wystrzeganie się alkoholu i stosunkowo wysoki poziom kulturalny”³¹.

26 Dziennik Ustaw Królestwa Polskiego 1823, t. 8, s. 51.

27 J. Kirsztrot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 129.

28 J. Bartyś, *Żydowskie osadnictwo rolnicze w Królestwie Polskim*, „Biuletyn ŻIH” 1962, nr 43–44, s. 31.

29 *Ibidem*.

30 *Ibidem*, s. 23.

31 *Ibidem*, s. 51. Jakub Szacki wyrażał pogląd, że bogata burżuazja żydowska nie wspierała finansowo projektów kolonii, gdyż koloniści, zwolnieni z obowiązku służby wojskowej, zmniejszali w ten sposób pulę potencjalnych rekrutów i zwiększali tym samym prawdopodobieństwo poboru wśród synów bogatszych warstw społeczeństwa. J. Shatzky, *An Attempt at Jewish colonization in the Kingdom of Poland*, „YIVO Annual Jewish Social Science” 1946, nr 1, s. 44–63.

Katarzyna Kaczyńska — absolwentka kierunku Historia i kultura Żydów na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego (2021) oraz francuskiej uczelni Institut d'Études Politiques de Paris. Obecnie doktorantka Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych UW. Jej historyczno-judaistyczne zainteresowania badawcze dotyczą historii społecznej i gospodarczej Żydów w XIX i XX wieku, a zwłaszcza agraryzacji.

Początki osadnictwa opisał Józef Tenenbaum na podstawie relacji rolnika Wolfa Arbesmana z Sosnowca, z którym spotkał się w 1946 roku. Po wyzwoleniu z jednego z dolnośląskich obozów koncentracyjnych Arbesman, jak i wielu innych współwięźniów, w łachmanach i głodny, w poszukiwaniu jedzenia trafił na pobliską fermę, gdzie radzieccy żołnierze plądrowali zdobyczny majątek. Na jego prośbę o jedzenie oficer pokazał mu przechodzące prosię, które Arbesman mógł upiec. A kiedy wywiązała się rozmowa i Arbesman pochwalił majątek, „oficer zapytał: «Podoba Ci się?». «Co za pytanie!». Oczywiście, że mu się podobało! «W takim razie — rzekł oficer — Wozmi siebie» (weź sobie). I tak oto Arbesman został rolnikiem”. Ta osadnicza legenda oddaje ducha pierwszych powojennych miesięcy, bezkrólewia i żywiołowego osadnictwa, z którego korzystali i Żydzi.

Fragment książki

יידישער
היסטארישער
אינסטיטוט
ŻYDOWSKI
INSTYTUT
HISTORYCZNY

